

H O R A S A N (*)

Çeviren : Dr. İsmail AKA

Arîler'in İran'ın doğu bölgelerinden batı kısmına göçlerinin hangi tarihte ve nasıl vukua geldiği hususunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Medler'in (Ameda ve daha sonraları Medai) adı ilk defa olarak m.ö. 835 tarihinde Asur kralı II. Salmanasar'ın kitabesinde zikredilir. Ayrıca Medler'in kendileri Arî ırkından mıdır, yoksa fatih olarak buraya gelmiş olan Arîler memleketin eski ahalisinin adını mı almışlardır; bu da henüz bilinmemektedir. Arî asıllı özel isimler de sadece Sargon (m.ö. 721-705)'un kitâbelerinde görülmektedir. Ayrıca yine Arîler'in göçlerinin sadece kuzey yolu, yani Medler'in gittikleri yoldan mı, yoksa Siistan'dan Kirman'a ve oradan Fars'a giden güney yolundan mı olmuştur onu da bilmiyoruz. İkinci ihtimal, doğruya daha yakın gibi görünmektedir. Zira Herodot tarihinde (1) Hedroslar (asıl metinde Derosyayuy) ve Kirmanlar (asıl metinde Kirmanioy), Fars bölgesinde yaşayan İranlıların bir cüzü olarak sayılırlar. Yani bugünkü İran'ın güneyinin tamamını, kendilerini Pars diye adlandıran İranlıların bir kolu işgal etmişlerdi. Medler'in tarih sahnesine çıkışları, İranlılardan daha önceki bir tarihte meydana gelmiş olmasından dolayı büyük bir ihtimalle göçler öncelikle kuzey yolundan vuku bulmuştur.

(*) Bu yazı Wilhelm Barthold'un «İstoriko geografiçeskiy obzor Irana» (İran'ın tarihi coğrafyasına bakış), St. Petersburg 1903 adlı serinin, Hamza Serdadver tarafından yapılan farsça tercümesinin (Tezkire-i coğrafya-yi tarihi-i İran), Tehran 1308 h.ş. (1930 m.) 140-167. sayfeleri arasındaki kısmından dilimize çevrilmiştir.

(1) Herodoti Historiarum libri IX (ed. H.R. Dietsch, ed. altera, curavit H. Kallenberg, Lipsiae 1885) c. I, s. 125.

Arîler'in hareketleri İran'ın kuzey taraflarından eskiden Batı Asya'dan doğuya giden ana yoldan olup, İran plâtosunun kuzey sınırını meydana getiren dağların uzantısının güney eteklerinden olmuştu. Batı hatların seyrine bakılarak bu yolun bir kısmının, eski zamanlarda daha kuzeyden geçtiği tahmininin doğmasına yol açmıştır. Öyle ki İzidor Haraksi'nin ifadesine göre, Damgan ve Simnan vilâyetlerini de içine alan Kumisneh (Arablar Kumis derler)'den gelen yol, kuzeye doğru Hirkanya'ya yani Hazar denizine dökülen Gûrgan suyu sahillerine doğru uzanır, oradan da Partlar ülkesine yönelirdi. Onların en eski başşehirleri Astaka veya Arsaka şehri olup, Arablar zamanında Habuşan ve bugünkü Kuçan'ın olduğu yerde bulunuyordu. Arablar'ın Nesa dedikleri Nesaya ve harabeleri bugün Aşkâbâd yakınlarında görünmekte ve bunlar daha sonraları kullanılmağa başlanan ana yolun kuzeyinde kalmaktadırlar. Arîler'in göçlerinin Gûrgan sahilleri ile de münasebetinin olmuş olması muhtemeldir. Hirkanya kelimesi (aslî Wrkâna olup, gürk tavukları ülkesi anlamına gelmektedir) özbeöz Arî asıllı bir kelimedir. Arîler oradan göçlerini, dağların güney eteklerinden devam ettirmişlerdir. Zira Hazar Denizinin güney kıyıları, İran asıllı hükümetler zamanında da, hâlâ Arî asıllı olmayan milletlerin işgali altında bulunuyordu. Hirkanya yolu cümlesinden olarak bugünkü ana yolun adını da zikrederler. Meselâ Arriani'nin ifadesine göre (2), Hirkanya, Medya'dan Part ülkesine giden yolun sol tarafında bulunuyordu.

Bilindiği gibi Herodot : Partlar, Harizmliler, Soğdlular ve Arîleri bir satraplık altında toplar. Bütün çiviyazılı kitâbelerde, eyaletlerin adlarının zikredildiği yerde, Part ülkesi Harizm'den ayrı olarak sayılmış olup, Harizm'in, Soğdiyana ve Aryana ile irtibatı yoktu. Darius'un saltanatının ilk yıllarında Part ülkesinin Satrabı Darius'un babası Keştasb olup, m.ö. 518 yılında Partlar ve Hirkanyalılar'ın ayaklanmasını bastırmağa mecbur kaldı (3). Ahamenidler zamanında bu ülke büyük bir ehemmiyet taşımıyordu. Strabon'un ifadesine göre, İran hükümdarları kendi ülkeleri dahilinde gezinti ve seyahatları sırasında, Part ülkesinden mümkün olduğu kadar çabuk bir şekilde geçmeğe gayret ederlerdi. Zira adıgeçen

(2) Anabasis, Arriani Anabasis et Indica, yay. Tr. Dübner, Paris 1846, III, 231.

(3) J. Menant, Les Achemenides et les inscriptions de la Perse, Paris 1872, s. 114.

belge, fakirliği ve hiç bir şeye sahip olmamasından dolayı, Şahlar'ın kalabalık maiyyetlerinin azığını temin etmeğe muktedir olamamakta idi. Fakat bu fakirlikleri yüzünden ve göçebelere saldırılarını savma lüzumundan ötürü, Partlar, Doğu İranlılar'ın sahip oldukları basit yaşayış tarzı ve savaşçılık vasıflarını korumuşlar, Ahamenidler devletinin yıkılışından sonra sağlam bir unsur olarak ortaya çıkıp, yeniden İran asıllı kudretli bir devlet kurmağa muvaffak oldukları gibi, Roma İmparatorluğunun saldırılarını da başarıyla bir şekilde defetmişlerdir. Ulu- ve Kiçi-Balhan dağları, Görendağ, Kopetdağ ve bugün Rusya ile İran arasında sınır teşkil eden Horasan dağları, Türkistan ile Hazar Denizi havzası arasında tabii bir hudut teşkil ederler. Curzon'un ifadesine göre, bu dağlar karanlık bir manzara arz ediyor, üzerinde işe yaramaz bazı bitkilerden başka birşey görünmüyor, sadece birkaç kaynak bulunduruluyorlardı. Eskiçağlar ve aynı şekilde Ortaçağlarda buralardaki ovaların halkını, dağların etekleri uzantısı boyunca İranlılar teşkil ediyordu. Ancak bilineceği üzere, adigeçen bu ovalar, coğrafi konumlarından dolayı çaresiz olarak ekseriyetle Türk göçebelerinin sayısız hücumlarına maruz kalarak, onların tasarrufuna geçmiş ve bu tarihten itibaren bu bölge türkçe Etek veya daha doğru olarak dağ eteği bölgesi anlamında Etak diye adlandırılır olmuştur.

Ortaçağlarda bu bölge vilâyetlerinden olarak Nesa ve Âbiverd'den, bölgenin diğer vilâyetlerinden daha fazla olarak bahsedilmektedir. Nesa şehri, bugünkü Aşkabâd'ın yakınında bulunuyordu. Âbiverd ise, Aşkabâd'a 110 verst uzaklıkta küçük bir köy olarak, bugün hâlâ mevcuttur. Tâhirîlerden Abdullah'ın IX. yüzyılda inşa ettirdiği Feraveh (Efraveh) Ribatı, birbirine bitişik üç kaleden meydana geliyordu (Bugün Kızıl Arvat'ın bulunduğu yer). Ribat, Nesa vilâyetinde, şehirden 4 günlük mesafede bulunuyordu. Bu ribattan eski Hive hanları mülkünün kuzeyinde bulunan bugünkü Köhne-Ürgenç yakınlarındaki Gürgenc şehrine, çölün ortasından dosdoğru bir yol gidiyordu. Âbiverd vilâyetinde ayrıca Mehne veya Meyhene şehrinin adı da zikredilir. Bugün de aynı adda bir köy, demiryolunun güneyinde ve Rusya-İran sınırında mevcuttur. Mehne'nin şöhreti, XI. yüzyılın ünlü sufilerinden Ebu Said-i Meyhenî'nin memleketi ve defnedildiği yer olmasından gelmektedir. Âbiverd'den doğrudan doğruya Merv'e bir yol mevcuttu. Yukarıda, Etek'in coğrafi mevkiinden dolayı Orta Asya göçebelerinin akınlarına maruz kaldığı söylenmişti. Buna ilâve olarak,

Orta Asya hâkimleri yani Hârizm hükümdarları, Etek'in en yakın komşuları olmaları hasebi ile, bu şehre hâkim olmak için daima gayret gösteriyorlardı. Herodot'un eserinde biz, henüz ikna edici bir şekilde açıklanmamış olmakla beraber bir haber okuyoruz (4). Bu haber, dağlarla çevrili bir ova hakkında olup, beş geçidi bulunuyor ve Akses nehri ortasından akıyordu. Hârizmliler, Hirkanyalılar, Partlar, Serenkan ve Temaniler arasında kalan bu ova, başlangıçta Hârizmliler'e ait bulunuyordu. Yukarıdaki haberden anlaşıldığına göre, Ahamenidler devletinin kuruluşundan çok önce-leri, sahranın güneyindeki dağlık bölgeye kadar Hârizmliler'in hakimiyeti uzanıyordu.

X. yüzyılda Samanoğullarından Nuh b. Mansur, Nesa'yı Hârizm'in kuzey kısımlarının hâkimi olarak Memun'a; Abiverd'i ise, Hârizm'in güney kısımlarının hâkimi olarak Abdullah Hârizmşah'a verdi. Lâkin, Abdullah, Hırasan emiri olan Ebu Ali Simcurî'nin muhalefeti yüzünden, bura hâkimliğine nail olamadı (5). X. yüzyılda Hârizm bölgesinin Hârizmşahî lâkabını almış olan Memun'un idaresi altında birleşmesinden sonra, Nesa ve Ferâveh, Hârizmliler'in tasarrufunda iken, Gazneli Sultan Mahmud zamanında 1017 yılında zaptedildi. Bilâhire 1030 yılında Selçuklular'ın idaresi altında Türkmenler, Hırasan'a hücum ettiklerinde, Gazneli Sultan Mes'ud, Nesa ve Ferâveh'i onlara bırakmak zorunda kaldı (6). XII. yüzyılda yeni bir hanedan olarak Hârizmşahlar'ın kuvvet kazanmaları üzerine Nesa şehri, Hırasan'ın diğer bütün şehirlerinden önce onların hâkimiyeti altına girdi (7). Bu devre tarihinde, Hârizm'den Nesa'ya giden yolun başında, Nesa'dan bir fersah uzaklıkta, çölün kıyısında Şehristan adlı bir diğer şehrin adından bahsedilir. 1220 yılında burada bulunan Yakut'un anlattıklarına göre (8), çöle yakın olmasından ötürü, Şehristan havalisinde bağ-bahçe bulunmuyor, otlaklar ise şehirden biraz uzakta yer alıyordu.

Hârizm bölgesi, Mogol tahribatından sonra, eğer XIV. yüzyılda kısa bir zaman hesaba katılmaz ise, XVI. yüzyıl başlarında Özbek istilâsına gelinceye dek, müstakil bir hanedan görmemiştir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Etek bölgesi, umumiyetle Hârizm Öz-

(4) C. III, s. 117.

(5) W. Barthold, Turkestan v epochu Mongolskago naşestvija, s. 274.

(6) Turkestan, s. 274.

(7) The Tarikh-i Baihaki, yay. Morley, Calcutta 182, s. 611.

(8) Mucemü'l-Büldan, yay. F. Wüstenfeld, Leipzig 1866 - 1870, c. III, s. 343.

beklerinin idaresi altında idi. Ebulgazi Bahadır Han'ın ifadesine göre, onun zamanında Etek'in teşhisi için «Dağboyu» (dağ tarafı) kelimesi kullanılmakta olup, bu kelime «Suboyu» (Özboy) kelimesinin karşılığı olarak kullanılıyordu ki Ceyhun sahilleri yani Harizm, kelimenin aslî anlamı ile bu adla tanınıyordu.

Aynı zamanda Hive Hanları da devamlı bir şekilde ,Türkmen taifesini kendilerine itaat ettirmek gayreti içinde bulunuyorlardı. XVI. yüzyılda Gürgen'a kadar Hazar Denizi'nin bütün doğu sahillerine hâkim olan adıgeçen bu taife, daha sonraları İran Şahları ile Hive Hanlarının kudretlerinin zaafa uğraması sonucu, gitgide kendi hâkimiyetlerini doğuya doğru Merv'e dek genişlettiler. Hernekadar halefleri Özbek Hanlarını kendilerine ismen tâbi ve vergi veren kimseler olarak kabul etmekte idiler ise de, Şah Abbas (1587-1628) hakikatte, Etek'ten sarfınazar etmişti. Şah Abbas, memleketi Türkmen ve Özbekler'in akınlarından korumak için, Kürdleri ülkenin batı yörelerinden bu taraflara göçürmeğe karar verdi. Bu karar sonucu olarak, Astarabad'dan Çenaran'a kadar baştanbaşa sınır boyunca Kürdler'in oturduğu beş vilâyet meydana getirdi. Adı geçen bu beş vilâyetten bugün üçü, yâni Bucnurd, Kuçan ve Derguz henüz mevcut olup, bunlardan Derguz'da hüküm süren Beg âilesinin soyu Kürd olmayıp, muhtemelen Türk idi (9). Buradaki hâkimlerin en muktediri Kuçan hâkimi olup, türkçe «İlhan» lâkabını taşıyordu. Hernekadar Mukaddesî'nin eserinde (10) Hucan şeklinde görülmekte ise de; Kuçan, Ortaçağlarda Habuşan adı ile adlandırılıyordu. Şehir, X. yüzyılda Ustuva yöresinin en mühim merkezi idi. Ustuva, İzidor Haraksi'nin zikrettiği Astabne veya Astasne'nin olduğu yerdir. XII. yüzyılda, Harizmşahlar devletinin yükselme devrinde Kuçan şehri, Horasan'ın merkezinde yolun başında bulunan en mühim noktalardan biri idi. Bu şehrin ehemmiyet kazanması, coğrafi konumuna ilâve olarak, çevresinin verimliliğinden ileri geliyordu. Curzon'un ifadesine göre (11), İran'ın kuzey bölgelerinde arazinin verimliliği ve iyi bir şekilde sulanması hususunda Kuçan'dan daha iyi bir yer bulunmuyordu. Kürdler'in göçürülmüş olması da, Türkmenler'in akınlarını önleyemedi. Birbirine yaraşır bu iki rakipten hiçbirisi kesin

(9) C. E. Yate, *Khurasan and Sistan*, Edinburgh and London, 1900, s. 165.

(10) Ahsenü'l-tekasim fi marifeti'l-ekalim, *Bibl. Geogr. Arab.* yay. M. J. de Goeje, III, *Lugd. Batav.* 1877, s. 319.

(11) G. N. Curzon, *Persia and Persian Question*, London 1892, c. I, s. III.

bir muzafferiyete nail olamıyorlardı. Kürdler sadece Etek tarhalarını tahrib etmek sureti ile Türkmenler'in yağma akınlarının in-tikamını alabiliyorlardı. Kuçan hâkimi, Nadir Şah Afşar'ın Semerkand ve Buhara üzerine icra etmiş olduğu bir sefere katılmış ve Y. B. Fraser'in ifadesine göre (12) o, Semerkand'dan Timur'un türbesinde bulunan ve torunu Baysungur tarafından yazılmış olan el yazması bir Kur'an nüshası getirmişti. Bu nüshayı Kürdler yap-rak yaprak ayırdılar. Bilâhare adı geçen hâkimin oğlu, o yaprak-lardan bazılarını, Kuçan'da bulunan İmamzâde türbesine koydur-du. Fraser, bu Kur'an'ın birkaç yaprağını görmüşti. Onun ifade-sine göre, hat san'atının en güzel örneklerinden olan bu Kur'an'ın muhafazasına onlar pek o kadar ehemmiyet vermiyorlardı. Nakle-dildiğine göre bu nüsha Kuçan'da meydana gelen en son zelzelede (1895 yılı) ortadan kaybolmuştur (13). Kuçan yakınında bulunan ve bugün halâ Nadir Tepe adı ile bilinen tepede Nadir Şah Afşar 1747 yılında öldürüldü. Kuçan şehri «İlhanî» fitnesinin yokedil-mesi için uğraşan Abbas Mirza'nın 1833 yılındaki harekâtı ve daha sonra 1851 ve 1872 yıllarındaki zelzelelerden epeyce zarar gördü. Bu tarihten sonra, Curzon'un ifade ettiğine göre (14), şehrin nü-fusu 12.000 kişiye bile ulaşmıyordu. 1895 yılı zelzelesi şehri oldu-đu gibi harabetti. Yeni Kuçan, eski şehre 12 verst mesafede kurul-muştur.

Nadir Şah'ın adı ile sıkı sıkıya ilgili bir diğer sınır noktası da mühim bir kale olan Kelât'tır. Orada tabiat erişilmesi güç, dağdan bir kale inşa etmiştir. Burası yaklaşık olarak deniz sevi-yesinden 2500 ayak yükseklikte olup, uzunluğu 20 İngiliz mili, ge-nişliği de 5 ilâ 7 İngiliz miline erişmekte, her taraftan tabiî duvar-la çevrili bulunmakta, ova sathından ise 700 ilâ 1000 ayaklık bir yükseklik teşkil etmektedir. Bu duvar sadece iki dar geçit ver-mekte, fakat bunlara ilâve olarak dağın tepelerinde dar birkaç yol bulunmakta ve bunlar vasıtası ile kaleye girilebilmektedir. Ovayı sulayan suyun kaleye dahil olduğu ana kapı, düzbir taş üzerine ve bânisinin adının zikredildiği Argunşah Derbendi adı ile tanınmak-tadır. Curzon ve diğerleri bu Argunşah'ın İran Mogollarından Ar-gun Han (1284-1291) olarak kabul ederler ve Argunşah hakkında

(12) J. B. Fraser, Narrative of a journey into Khorasan, London 1823, s. 574.

(13) Bugün Meşhed'de İmam Rıza'nın türbesine bitişik müze ve Kur'an-ı Kerimler kısmında bu nüshadan 5 - 6 yaprak teşhir olunmaktadır (Ç.).

(14) C. I, s. 109.

birkaç hadise de kaydederler. Buna göre, o tahta oturmadan önce amcası Ahmed karşısında yenilgiye uğrayarak Kelât'a sığınmıştı. Lâkin kale onun zamanında harab bir durumda idi. Ahmed'in askerleri kaleye yaklaştıkları zaman Argun hiçbir mukavemet göstermeden Ahmed'e teslim oldu (15). Daha doğru gibi görünen tahmin odur ki, burada adından söz edilen Argunşah mahallî bir hâkim olup, Timur ile savaştan Ali Beg'in babası idi.

1382 yılında Timur kaleyi kuşattı. Kalenin kuşatılmasının anlatılması meyanında, birkaç kapının adı da sayılır ki, bunlardan biri Argunşah Derbendidir (16). Ali Beg başlangıçta itaat etti ise de, daha sonra Timur'a ihanette bulundu. Timur, Kelât'a mukabele olarak Âbiverd ile Kelât arasında, bugünkü demiryolu kıyısında Kahkaha istasyonunun bulunduğu yerde Kahkaha kalesini inşa ettirdi (17). Nadir Şah, kalenin bu erişilmezliğinden tam anlamı ile faydalandı ve onun zamanından itibaren kale bugünkü adı ile Kelât-ı Nadirşah (veya Nadirî) diye adlandırılır oldu. Curzon'un ifadesine göre, Nadir Şah burada fethedilmesi mümkün olmayan bir kale ve Hindistan'dan getirmiş bulunduğu hazinelerin muhafazası için emin bir yer tesis etmek istiyordu. Kelât kalesinin tarif ve tafsilâtı, Nadir Şah'ın çağdaşı Yunanlı seyyah Vasile Vatace'nin eserinde mevcuttur. Adı geçen seyyahın sözlerine göre (18), Nadir Şah benzeri olmayan, bütün şehir ahalisinin istedikleri herşeyi dışarıdan getirtilmeksizin orada bulabilecekleri bir şehir kurmak istiyordu. Şehrin tesisinde harcanmak üzere Hindistan'dan getirilen ganimet kullanıldı. Kayalar içten ve dıştan tıraşlanarak, saldırının gelebileceği yerlere nöbetçi kuleleri inşa etmişlerdi. Nadir Şah'dan sonra Kelât 1885 yılına gelinceye dek ismen İran'a bağlı küçük bir Hanlık merkezi olup, 1881 yılında Rus-İran sınırının tesbitine kadar Âbiverd ve Etek'in diğer bazı noktaları bahsedilen bu Hanlığın sınırları içinde kalıyorlardı.

Curzon Horasan'ın dağlık kuzeybatı kısmının genel manzarasını şu şekilde anlatmaktadır (19): Kuzeybatıdan güneydoğuya

(15) D'Ohsson, Histoire de Mongols, La Have et Amsterdam, 1834, III, 594 - 595.

(16) Şerefeddin Ali-i Yezdi, Zafernâme, yay. Mevlevî Muhammed İlähdâd, Calcutta 1887 - 1888, c. I, s. 337.

(17) Şerefeddin, c. I, s. 343.

(18) E. Legrand, Voyage de Vasile Vatace en Europe et en Asie (Nouveaux melanges orientaux), Paris 1866, II, 809-814.

(19) C. I, s. 142.

doğru paralel birkaç dağ silsilesi uzanır. Kuzeydeki sıradağları, derinliklerinde suların çağladığı derin ve dar dereler birbirinden ayırır. Derelerin güney yakasını ovalar kaplamıştır. Dağlardan gelen sular bu ovalar arasından akar. Buralarda birçok köyler bulunmaktadır. Bazen kuzeyde Kuçan ovası ve güneyde Nişabur ovası gibi geniş ve bereketli ovalar görülür. Sıradağları, uzantıları boyunca (bazen dik açışeklinde) dereler keserler ve bu dereler aynı zamanda vadiler arasında irtibat sağlarlar. Umumiyetle çok güzel tabii bir manzara arzeden bu dereler erişilmesi güç yerler görünümüne sahiptirler. Dünyanın herhangi bir yerinde devamlı kar ile kaplı olup, dağın vahşi tabiatının güzelliğinden bu derece güzel örtüler bulunması güçtür. Sıradağların en yüksek noktalarında dağ bitkilerinin en cılızı bile pek nadir görülür. Ziraat sadece vâdilerin derinliklerinde mümkün olup, bu da sularını arazinin sulanması için elverişli hale getirdikleri az miktardaki kaynaklara bağlıdır. Her köy, çölün rengini almış bir vahadır. Lâkin Nişabur civarında dağ eteklerinde de tarıma elverişli arazi mevcuttur ve dağ eteklerinden vâdiye doğru kaynaklar akar. Ferrier'in ifadesine göre (20), en yüksek noktalarda bile ziraat yapılmaktadır. Dağ eteklerindeki tarım yapılan arazi küçük parçalara bölünmüş olup, köy halkı suyun fazlalığından ötürü bu vâdide başka yerlerden daha kalabalıktır. İran'ın diğer yerlerinde olduğu gibi, burada da baştan başa yeşillik arazi görülmez. Bayındır yerleşme yerleri birbirinden çok kısa aralıklarla yer almışlardır. Nişâbur'un kıyısından akan ırmak, suyunun tuzlu ve acı tadından ötürü «Şurerûd» diye tanınmaktadır.

Zaman zaman zelzele felâketine duçar olan Nişâbur'un bugünkü hali de genişlik ve nüfus bakımından Ortaçağ Horasan'ının merkezinden o kadar farklıdır ki, buranın plânını tesbit ve araştırma büyük bir güçlük arzeder. İslâmiyetten önceki eski Nişâbur hakkında şu kadarı bilinmektedir ki, Ebrşehr (Arab Coğrafyacıları Ebrşehr'i ra harfinin harekesini üstün olarak telâffuz ediyorlardı) diye tanınıyordu. Şehrin bugünkü adı Sasanî hükümdarlarından biri yâni I. Şapur (III. yüzyıl) veya II. Şapur (IV. yüzyıl) ile ilgilidir (21). Bu sonuncu ifade, genellikle kabul edildiği üzere

(20) J. P. Ferrier, Voyages et aventures en Perse dans l'Afghanistan le Beloutchistan et le Turkestan, Paris 1870, C. I, s. 199.

(21) Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur zeit der Sasaniden, aus der arabischen chronik des Tabari übersetzt, Leyden 1879, s. 59.

yani Nişâbur'un Partlar'ın Nesaya'sı olduğu hakkındaki fikri redetmektedir. Sasanîler zamanı ve ilk Arab emirleri devresinde Horasan'ın en mühim şehri Merv idi. Nişâbur ancak IX. yüzyılda Tahirîler hanedanı zamanında bir başşehir olabilecek önemi kazandı.

Nişâbur'un şöhretini duyurması, Horasanı ilk defa bayındır hale getiren Abdullah b. Tahir (830-842)'in iyi şöhreti ile sıkı sıkıya bağlıdır. Ben kendi Doktora tezime olan «Mogol istilâsı sırasında Türkistan» adlı eserimde üstün vasıflara sahip bu emirin hayat ve ahlâkını yazmağa çalışmıştım (22). Tarihçi Yakubî'nin ifadesine göre, O Horasanda daha önce hiçkimsede görülmeyen bir şekilde hüküm sürmüştü. Onun köylünün menfaatını ve diğer ahalinin ekmeğini temin bakımından bir düşünceye sahip olduğunu ifade etmeliyim. Yine onun emri ile arazinin sun'i olarak sulamasının yapılabilmesi için bir kaideler külliyyatı tertip edilmişti. Bilâhare Abdullah ilmin ehemmiyeti hususundaki nazariye ve akidelerini kendi zamanından fersahlarca ileri götürdü. Onun akidesince, arzu eden herkes ilmi kolaylıkla elde etme imkânına sahip olmalı ve lâîk olan ile lâîk olmayanın ayırımı bizzat ilmin huzuruna terkedilmelidir.

873 yılında Tahirîler'in saltanatına son veren Siistanlı bir sülâle olan Saffarîler başşehirlerini Nişâbur'a naklettiler. Saffarîlerden Amr b. Leys'in 900 yılında, Saman-Oğullarından İsmail b. Ahmed'e karşı yenilmesinden sonra, Horasan Saman-Oğulları ülkesinin bir parçası oldu. Bilindiği gibi Saman-Oğullarının başşehri Buhara idi. Amuderya (Ceyhun) nehrinin güneyinde kalan arazi Sipahsalar lâkabını taşıyan ayrı bir emîrin idaresinde bulunuyor ve bu emîr Nişâbur'da oturuyordu (23). Coğrafya yazarları, Samanlılar devri Nişâbur'unu geniş bir şekilde tasvir etmişlerdir. Şehir ovada, fakat dağın yakınında bulunuyordu. İbn Rusta'nın ifadesine göre (24), şehrin hemen yanında bir tarafından yüksek bir dağ yükselmekte idi. Şehrin uzunluğu ve genişliği bir fersah kadar olup, Orta-Asya'nın bütün diğer büyük şehirleri gibi Nişâbur da, Kuhendiz yâni kale; bizzat şehrin kendisi olan Şehristan ve dış şehir yâni rebezden ibaretti. Kale, Şehristan'ın bir parçası olmamakla beraber, onunla Şehristan arasında sadece bir hendek

(22) s. 219.

(23) Turkestan, s. 238.

(24) Kitabu'l-alâk el-nefise, BAG., yay, M. J. de Goeje, VII, Lugd. Batav. 1892, s. 171.

bulunuyordu. X. yüzyılda ticaret ve san'atın gelişip ilerlemesinden dolayı şehir hayatı tamamıyla şehir dışına, güney taraflarına doğru taşı. İstahrî (25), Nişâbur'un pazarlarından bahsederken, şehrin kuzey kısmındaki pazarın ta «Rasu'l-Kantara» ya dek uzandığını yazmaktadır. O bundan önce, diğer büyük şehirlerde olduğu gibi dört kapısı bulunan Şehristan'ın kapılarının bir cüzü olarak Rasu'l-Kantara kapısının da adını saymaktadır (26). Dış şehrin kapı sayısı epeyce fazla olup, Mukaddesî'nin bildirdiğine göre (27), elliden fazla idi. Pazarın merkezi «Meydan-ı Çiharguş-i Buzurgî» (Murabbaatu'l-Kebire: büyük dört köşe meydan) diye adlandırılıyordu. Bu meydandan itibaren dört tarafa, doğuya Mescid-i Cami'nin arkalarına; kuzeye Şehristan'a; batıya Meydan-ı Çiharguş-i Kuçek (Murabbaatu'l-Sagire: küçük dört köşe meydan)'in ötelere ve güneyde Hüseyin evlâdının kabirlerine kadar sıra sıra dükânlar ve hanlar uzanmakta idi. Batı tarafında Meydan-ı Kuçek'in yakınlarında «Meydanu'l-Hüseyniyin» de Amr b Leys küçük bir köşk yaptırmıştı. Köşkün hemen bitişiğinde hapishane bulunuyordu. Yazıldığına göre Mescid-i Cami ordugâhda bulunuyordu. Mukaddesî (28), bu binanın durumu hakkında izahatta bulunmuştur. Mescid-i Cami altı bölümden ibaret bulunuyordu. Mescidin esas bölümü minberin bulunduğu kısım olup, onun bir kısmını VIII. yüzyıl ortalarında, Abbasiler saltanatının müsebbibi olan Horasanlı Ebu Müslim; diğer kısmını da, IX. yüzyıl sonlarında Saffarîlerden Amr b. Leys inşa ettirmişti. Ebu Müslim'in inşa ettirdiği kısım tahta sütunlara, Amr b. Leys'inki ise yuvarlak tuğla sütunlara dayanıyordu. Bu bölümün etrafında üç revak inşa etmişlerdi. Bunun ortasında onbir kapı ve rengârenk mermer sütunlar ihtiva eden «Beyt-i Muzahrefî» (herhalde burada kastedilen Künbed olmalıdır) bulunuyordu. Büyük bir ihtimal ile, Yakubî'nin Abdullah b. Lahir'in inşa ettirdiği eserlerden biri olarak saydığı minare de Mescid-i Cami'e ait bulunuyordu (29).

Şehre su taşıyan künkler ekseriyetle yer altından çekiliyordu. Aşağıdaki suya erişebilmek için basamak sayısı bazan 100'e varı-

(25) Kitabu'l-mesalik ve'l-memalik, BAG., yay. M. J. de Goeje, I, Lugd. Batav. 1849, s. 255.

(26) İstahrî, s. 254.

(27) S. 316

(28) S. 316.

(29) Kitabu'l-Büldan, BAG., yay. M. J. de Goeje, VII, Lugd. Batav, 1892, s. 278.

yordu. Şehrin dışında su toprak üzerinden akıyor ve arazinin sulanması için de kullanılıyordu. Şehir, ipekli ve iplikten imal edilmiş kumaşları ile meşhurdu. İstahri'nin söylediğine göre (30), bu kumaşları İslâm ülkelerinden başka yerlere de ihraç ediyorlardı. Mukaddesî'nin sözlerine bakılır ise (31), Nişâbur, Fars, Kirman, Hindistan gibi güney bölgelerinin ve aynı zamanda Rey, Curcan ve Harizm'in ticaret emtiasının depolandığı yerdı. İbn Havkal'ın ifadesine göre (32), Nişâbur'un bütün dükkân ve konaklama yerleri çeşitli sınaî mamulleri ile dolu idi. Şehir civarında bakır, demir, gümüş, firuze ve diğer madenler elde ediliyordu. Nişâbur'un 36 mil (yaklaşık olarak 50 verst) kuzeybatısında, Kuçan yolu başındaki dağlardan çıkarılan firuze madeni bugüne gelinceye dek ehemmiyetini muhafaza etmiş olup dünyada işlenmesinden gelir sağlanan biricik firuze madenidir

Nişabur, Gazneliler ve daha sonra Selçuklular zamanında, hernekadar Selçuklu hükümdarlarından bazıları Merv'i tercih etmişler ise de, yine de Horasan'ın en mühim şehri idi. 1153 yılında şehir Sultan Sencer aleyhine ayaklanmış bulunan Guzlar'ın yağmalarına maruz kaldı. Guzlar şehri temellerine varıncaya kadar yağmaladılar. Şair Hakani'nin biraz da mübalâgalı ifadesine göre, şehir halkı, düşmanlar çekildikten sonra şehre döndükleri vakit kendi evlerini bulamamışlardı. Yeni şehir, eski şehrin batı tarafında Şedyah (33) diye adlandırılan yerde kuruldu. Şadyah olarak adlandırılan bu yer daha önceleri de mevcut olup, burasını Abdullah b. Tahir tesis etmişti (34). Şadyah'da, üzerine bir kale inşa edilmiş bulunan büyük bir tepe bulunuyordu. Daha hemen aynı yüzyılda Nişâbur, coğrafi mevkiinin sağladığı imkân ile büyük bir canlılık ve terakkiye mazhar oldu. Binalar ve duvar tepeden başlayarak eski şehre dek yayıldı. Yakut'un ifadesine göre (35), Nişâbur yeniden A'meru bilâdillah (Allah'ın ülkelerinin en mamuru) vasfını kazanmış, en zengin ve en kalabalık şehir halini almıştır. Yakut, şehrin çabucak imar edilip yenilenmesini onun coğrafi mevkiine atfetmektedir. Nişâbur «Dehlizu'l-maşrik» hükmünde olup,

(30) S. 255.

(31) S. 315.

(32) Kitabu'l-meşalik ve'l-memalik, BAG., yay M. J. de Goeje, II, Lugd. Batav., 1873, s. 311.

(33) Bazan Şaykan şeklinde de görülür. Bk. İbn Havkal, s. 312.

(34) S. 278.

(35) Mucemu'l-Büldan ,c. IV ,s. 858.

kervan sahipleri kıyısından geçip, şehre uğramadan edemiyorlardı. 1221 yılı katliâmı sonuçları bakımından daha da vahim oldu. Bu olaydan altı ay önce Çingiz Han'ın güveyisi bir oka hedef olarak öldürüldü. Bu yüzden Çingiz Han'ın oğlu Tuluy şehri kuşattı. Hernekadar şehir halkı yalvarıp yakararak af edilmelerini rica ettilerse de, hiçbir tesiri olmadığı gibi, reddedildi. Şehir yağmalanıp, sadece esir edilmiş olan 400 kişilik bir san'atkâr kafilesi harîç tutularak herkes öldürüldü. Şehirde bulunan bütün binalar tahrib edilip, yerini sürdüler. Katliâm ve yağmalama sırasında gizlenmiş, kılıç artığı ahaliyi yoketmeleri için 400 Mogol askeri vazifelendirildi (36). Çingiz Han'ın Mogol birlikleri devamlı olarak Horasan'da kalmadılar. Bundan ötürü onun halefleri memleketi yeniden fethetmek zorunda kaldılar. Hiçbir fayda sağlamayan mukavemet hareketleri Mogol hamlesinin ülkede açtığı yaraların iyileşmesine mani ve Horasan'daki şehirlerin Maverâünnehr'dekilerden daha fazla harab bir durumda kalmasına sebep oldu.

Harizmşahlar hanedanının ortadan kalkmasından sonra, Horasan önce Mogollar'ın müşterek mülkü kabul edilen hususî bir emirlikti. Horasan hâkimini büyük Han tayin ediyordu. Ayrıca Han'ın hanedan azasından bâzı temsilciler de hâkimin yanında bulunuyordu. Mogollar'ın İran'da ayrı bir sülâle teşkil ettikleri XIII. yüzyıl ortalarında Horasan da İran'a dahil edildi. Ancak, Hamdullah-ı Kazvinî'nin sözlerine göre (37), iç işleri ve malî idarede özel bir idare tarzına sahipti. Buranın geliri İran Mogolları (Hülâgu Oğullarının) genel gelirlerinin bir kısmı olarak hesap edilmiyordu. Hülâgu Oğulları ile Çağataylar arasında sınır Ceyhun nehri idi. Lâkin genellikle adı geçen bu hududu bilhassa Çağatay şehzadeleri ihlâl ediyorlardı. Horasan'ın Hülâgu Oğulları ülkesinin bir parçası olduğu zamanda, bu bölgede hânedanın temsilcilerinden biri ve çoğu zaman İlhan'ın oğlu veya tahta vâris olacak olan şehzade hüküm sürerdi.

Mogol hâkimleri umumiyetle Tus ve Binalud Kuh dağ silsilesinin kuzeyinde bulunan Keşfrûd (Herirud'un kolu) vâdisini Nişâbur'a tercih ediyorlardı. İran Mogollarının ortadan kalkmasından sonra, XIV. yüzyılın 30. yıllarına doğru, Sebzvar'da teşekkül etmiş olan Serbedarlılar sülâlesinin hâkimiyet bölgesi içine girdi ve 1381 yılında sülâlenin son temsilcisi iyi niyet gösterip Timur'a

(36) Türkistan, s. 483.

(37) Nuzhetu'l-Kulûb, yay. G. L. Strange, Leiden 1913, s. 147.

itaat ettiğinden Nişâbur bu cihangirin gadrine uğramadı. Herat'ın Timurlular devrindeki canlı hayatı ve Safevîler zamanındaki dinî ehemmiyetinin Nişâbur'u da muhakkak tesiri altında bırakması gerekirdi. Herşeye rağmen XVIII. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar Nişabur Afganlı Ahmed Şah tarafından tahrip edilmesine dek, mühim bir şehirdi. Naklettiklerine göre, bu tahrip ve yağma hareketinden sonra şehirde oturulabilecek tek bina kalmamıştı. Ahmed Şah, şehri şehzade Abbaskulu Han'a terketti ve o da şehrin imarı için epeyce faaliyete bulundu. Aynı yüzyılın sonlarında Nişâbur, Kacar hânedanının tasarrufuna geçti. Abbaskulu Han ve diğer bâzı kimselerin şehrin imarı hususundaki çalışmaları da buraya eski önemini iade edemedi. Fraser'in ifadesine göre (38), 1821 yılında surlarının uzunluğu 4000 adım geliyordu. Eğer bu sahanın içi tamamen meskûn idi ise, buranın nüfusu 30-40 bin kişiye varırdı. akat, şehrin mühim bir kısmı harabe halinde idi. İranlılar şehirde meskûn olan ev sayısını yaklaşık olarak 2000 kapı kadar kabul ediyorlardı. Buna rağmen şehrin onun üzerinde uyandırdığı tesire bakarak, Fraser (39), şehir nüfusunun 5000 kişiyi aşmıyacağını tasavvur etmektedir. Şehirde dokunan kumaşlar sadece mahallî ihtiyaçları karşılamak için dokunuyordu. Dışarıya ihraç edilen yğâne mal firûze idi. Şehir, aşağı yukarı aynı tesirleri 1845 yılında Ferrier üzerinde de uyandırmıştı (40). Onun zannınca, şehrin nüfusu 8000'i aşmıyordu. Balçıktan yapılmış duvarları harap ve kötü durumda, hendeğinde ise su bulunmuyordu. Kalesine gelince ,harabe halini almıştı. Pazarlar ve Mescid-i Cami pek öyle geniş bir saha kaplamıyordu. Curzon'un seyahatı sırasında (41); şehir için tamamen faydasız olan duvarlarının tamiri ile uğraşmalarının sebebi bilinmemektedir. Curzon, kendi zamanında şehrin nüfusunun 10.000 kişiye varacağına ihtimal vermektedir.

Nişâbur'un eski eserlerine dâir etraflı bir inceleme elde mevcut değildir. Bu hususta Fraser (42) ve son zamanlarda da Yate (43) bir miktar malûmat vermişlerdir. Tarihî bilgilerden ve şehrin bugünkü durumuna bakarak sadece şu anlaşılmaktadır ki, şehir

(38) J. B. Fraser, Narrative of a journey into Khorasan, London 1825, s. 404.

(39) Journey, s. 405.

(40) C. I, s. 201.

(41) C. I, s. 261.

(42) Journey, s. 397 - 401.

(43) Khurasan, s. 410 - 412.

Merv ve Belh'de olduğu gibi gitgide doğudan batıya doğru kaymıştır. Bugünkü şehrin doğusunda aralıksız olarak harabeler görülmekte olup, bir kısmı balçık, bir kısmı da kerpiçten yapıldır. Nakledilenlere göre, eski şehrin kalesi burada idi. Burada herhangibir yükseklik olup olmadığını Fraser yazmamaktadır. Yate'in tarifine bakılır ise bahsedilen harabeler artık mevcut değildir. Eski şehrin kalıntıları bugünkü şehre bir İngiliz mili mesafede ve güneydoğu istikametinde başlar. Sözü edilen harabelerin güneybatı köşesinde yüksek bir tepe üzerinde bir kale bulunmaktadır. İranlılar, Fraser'e Sasanîler devrinde inşa edilmiş olan eski Nişâbur kalesinin burada olduğunu söylemişlerdi. Ancak ne varki, bunun doğru olduğunu kabul etmek güçtür. Şehrin Mogollar tarafından işgali sırasında öldürülen meşhur sufî Ferideddin-i Attar'ın türbesi kalenin güneydoğu tarafındadır. Üzerinde farsça kitâbesi bulunan siyah mermerden bir taş tuğla duvarlar arasında yer almaktadır. Bu türbe, Ortaçağ Nişâbur'undan kalma biricik eserdir ve inşa tarihini doğrulukla tesbit etmek mümkündür : Bu türbeyi, XV. yüzyıl sonlarında, Sultan Hüseyin Baykara zamanında Fars ve bilhassa Türk edebiyatında meşhur bir isim olan, ilimseverliği ile tanınan şair ve vezir Mir Ali Şir Nevaî inşa ettirmişti (44). Yine XVI. yüzyılda Şah Tahmasb'ın inşa ettirdiği Hz. Ali soyundan birinin türbesi de bunun yakınlarındadır. Nakledildiğine göre, Meşhed'deki kabri İran'ın en mühim ziyaretgâhı olan Ali b. Musa el-Rıza'nın kardeşi İmamzâde Muhammed Mahruk burada defnedilmiştir. Elbetteki doğrulukları şüpheli olan bu imamın akrabalarının türbeleri İran'ın mühim şehirlerinin hepsinde gösterilir. Bu mukaddes mahallin yanında, ağaçları birbiri içine girmiş, yabani otların göze çarptığı bir bahçe ortasında, XII. yüzyıl başlarının serbest düşünceli şair ve astronomu Ömer Hayyam'ın türbesi bulunmaktadır.

Yüksek Binalud sıradağları Nişâbur'u Keşfrûd vâdisi ile Horasan'ın bugünkü merkezi ve eski Tus'un 25 verst güneydoğusunda bulunan Meşhed şehrinde ayırmaktadır. Arab Coğrafyacıları Nişâbur ile Tus arasındaki yolu tarif ederler ve ikisi arasındaki mesafeyi zikrederlerken, dağlar arasından geçen yollardan birini de nazarı itibara alırlar. Son zamanlar seyyahlarının birçoğu da, o yoldan geçmişlerdir. Bugünkü posta yolu kavis çizerek geçer ve

(44) İsfizarî, Ravzatu'l-cennat fi evsaf-i medinet-i Herat, Leningrad Ktb., Nr. 588,70a.

sıradağları kıyısında bırakıp, sadece pek o kadar yüksekliği bulunmayan engebeler üzerinden aşır gider. Tus adı, X. yüzyılda Nukân, Tâberan şehirleri ve Senâbâd köyü ile birlikte bir bölgeye itlak olunuyordu. 809 yılında ölen Harun el-Reşid ile 818 yılında ölürek burada gömülen Şiî imamlarından Ali b. Musa el-Rıza burada yaşamışlardı. Me'mun, Şiîler'e karşı hoş görünmek maksadı ile İmam Rıza'yı kendi tahtına vâris olarak gösterdi. Ancak aradan bir müddet geçtikten sonra, denildiğine göre, onun emri üzerine ağılandı. Ortaçağ Tus'unun durumu hakkında elimizde malûmat yoktur. Arab Coğrafyacıları zamanında Tus, Nişâbur'un canlılığı ve terakisinden ötürü pek okadar büyük bir önem taşımıyordu. Tus da, Nişâbur gibi Çingiz Han'ın oğlu Tuluy tarafından tahrib ve Çingiz Han'ın halefi Ögedey zamanında yeniden imar edildi. Bundan sonra birçok defa Mogol hâkimlerinin makarrı olan şehir, İran Mogollarının sükûtunu takip eden zamanlarda Kuçan, Kelât, Âbiverd, Nesa ve Merv ovası ile birlikte Cun Gurbanî taifesinin reisi Emir Argunşah'ın kurduğu küçük devletin sınırları içine dahil oldu. Argunşah'dan sonra oğulları Mehmed Beg ve Ali Beg kendisine halef oldular (45). Ali Beg, 1382 yılında Timur'a itaat etmek zorunda kaldı. Onu daha sonra Fergana'ya gönderip, ertesi yıl öldürdüler.

1389 yılında pek yaygın bir hal almıyan bir ayaklanma üzerine Tus katliâma uğradı ve yaklaşık olarak 10.000 kişi öldürüldü. Şehrin kapılarının önünde, âdet olduğu üzere öldürülenlerin kellelerinden kuleler yapmışlardı (46). Tus kalesinin tamiri ancak Timur'un ölümünden sonra 1405 yılında mümkün oldu. Daha sonraki devrelerde Tus'un adı daima Meşhed'inki ile birlikte zikrediliyordu. Meşhed, arzettiği dinî ehemmiyetinden dolayı, gitgide etrafındaki şehirleri de tesiri altına alarak, Horasan'ın merkezi oldu. Nadir Şah'ın çağdaşı olan Hintli seyyah, Tus halkının tedrici olarak Meşhed'e göçlerinden bahsetmektedir. İran devlet ricalinden Sani° ud-devle (daha sonra İtimadu's-saltana lâkabını almıştır) Hintli seyyahın sözünü Matla°ül-şems diye adlandırdığı eserinde nakletmiş ve bugünkü Tus harabelerinin durumunu geniş bir şekilde bu eserde anlatmıştır. Harabeler arasında üzerinde tarih ihtiva eden bir tek eser yoktur. Sani° ud-devle, bir fersah uzunluğundaki şehrin duvarlarını, kuzeydoğu tarafında bulunan kaleyi, şehre dahil bulunan ve Mescid olması muhtemel olan büyük bir bina-

(45) Hafız-i Abrû, coğrafya, Dorn, nr. 290,276a.

(46) Şerefeddin. c. I, s. 469.

yı tarif etmektedir. Duvarlar, burçlar ve diğer bina kalıntılarının hepsinin uzunluğu, genişliği ve yüksekliği kaydedilmiştir. Kale içinde, sun'î bir tepe üzerine inşa edilmiş küçük bir iç kale bulunuyordu. Adı geçen kitapta Mescid'in şekli de çizilmiştir. Bu bina İranlılarca Nekkarehâne olarak bilinmektedir. Tus'dan bahsederken, küçük bir minare (Mescid yakınında) ve şehrin dışında güneydoğu kapısı yakınlarında, Firdevsî'nin mezarından daha yukarılarda küçük bir künbedden söz etmektedir. Nakledildiğine göre, bu künbedin inşasını XVI. yüzyılda buraya hâkim olan Buharalı Ubeydullah Han'a nisbet etmektedirler. Khanikoff'un buralara seyahatta bulunduğu 1858 yılında, artık künbed mevcut değildi (47). Şairin kabrinin bulunduğu yere ise tahıl ekmişlerdi. 1890 yılında Profesör Jukovskij, adı geçen yere gittiğinde, üzeri yer yer kazılmış bir tepe görmüştü. Bu tepe hiç şüphe yok ki harap olmuş bir binadan kalmış olan tuğla, tuğla parçaları ve çini parçaları kalıntılarında meydana gelmişti. Bu bina büyük bir ihtimal ile Fraser'in görmüş olduğu bina olmalıdır. Köylülerin ifade ettiklerine göre, bu tepeyi eski Horasan valisi Asafu'd-devle kazmış, etrafına bir duvar çekip üzerine bir bina inşa ettirmek istemişti. Ancak iş daha sona ermeden hayata veda etti. Bir zamanların meşhur iki imamı, yani İmam Ahmed ve meşhur İhya-yi ulûmu'd-din kitabının yazarı İmam Muhammed-i Gazalî'nin kabirleri Firdevsî'nin kabri yakınında bulunuyorlardı. Muhammed-i Gazalî'nin kabri XIV. yüzyılda İbn Batuta'nın seyahatları meyanında zikredilmiştir (48). Ancak bugün artık tamamen yokolmuş ve hiçbir izi kalmamıştır .

Tus, Keşfrûd suyunun kuzey tarafında bulunmaktadır. Tus'un güneydoğu kapısının yakınlarında Meşhed yolunun başında ırmak üzerine sekiz gözlü bir köprü inşa etmişlerdi. Adı geçen köprü, zamanımızda yarı harap bir durumda bulunmaktadır. Fraser ve Sani' ud-devle, her ikisi de bu köprüyü tavsif etmişlerdir. Bilhas-sa, Sani' ud-devle, gözlerden herbirinin aralıklarının mesafesini bile kaydetmiştir. Kelât ile Meşhed yolu başlangıcının biraz aşağısında (Meşhed'den 5 mil uzaklıkta) Keşfrûd suyu üzerinde inşa edilmiş olan bir köprünün ise onbir gözü olup, daha iyi bir du-

(47) N.de Khanikoff, Memoire sur la patrie meridionale de l'Asie Centrale, Paris 1861, s. 110.

(48) Voyages d'Ibn Batoutah, texte arabe, accompagn  d'une traduction, D. Defr mery-Sanguinetti, Paris 1858 - 1858, c. III, s. 57.

rumda kalmıştır. Ancak tamamen kusursuz olmadığı halde adı geçen köprü «Pul-i Şah» (Şah köprüsü) diye meşhurdur. Curzon'un ifadesine göre, ırmağın yatağının genişliği (25 ayağı aşmıyordu) adı geçen köprünün büyüklüğü ile hiçte uygunluk arzetmemektedir.

Yukarıda görüldüğü üzere Meşhed şehri, Tus'a dört fersah mesafedeki Senâbâd köyünde, Harun el-Reşid'in kabri yanına gömülü olan, İmam Ali b. Musa el-Rıza'nın türbesi etrafında teşekkül etti. X. yüzyılda, İbn Havkal zamanında (49), adı geçen köy berkitilmiş bir duvara sahip bulunuyor ve türbe mukaddes bir yer olarak kabul ediliyordu. Aynı yüzyılda «el-Meşhed» kelimesi Mukaddesî'nin eserinde görülmektedir (50). XIV. yüzyılda, Hamdullah-ı Kazvinî zamanında Meşhed bir şehir durumunda idi. Aynı yüzyıl seyyahlarında İbn Batuta türbe üzerine inşa edilmiş olan yuvarlak bir künbedi tavsif etmektedir (51). Burasını ipekli örtüler ve altın şamdanlar ile süslemişlerdi. Aynı künbedin altında İmam Rıza'nın kabri karşısında, üzerinde Şamdanların yandığı Harun el-Reşid'in kabri bulunuyordu. Lâkin, İmamın kabrini ziyaret eden Şii ziyaretçiler Abbâsî halifesinin kabrine tekme-tokat atıyorlardı. Ziyaretçi sayısının, Safevî hanedanının Şii mezhebini İran'ın resmî mezhebi olarak ilânı üzerine XVI. yüzyılda gitgide daha da artması tabii bir şey idi. XVII. yüzyılda, Şiilerce mukaddes sayılan diğer yerlerin yani Necef'de Hz. Ali'nin ve Kerbelâ'da Hüseyin'in kabri kat'i olarak Osmanlı hakimiyeti altına girince, İmam Rıza'nın kabri İran'da Şii'lerin en mühim mukaddes yeri haline geldi ve her yıl yüzbinlerce ziyaretçi onu ziyarete gelmektedirler. Ziyaret yerleri daima aynı zamanda ticaret merkezlerini teşkil etmişlerdir. Seyyahların söylediklerine göre, Meşhed pazarları çeşitli doğu milletlerinden meydana gelmiş canlı bir dünya görünümünde idi. Şehir, pazarları ve mukaddes yerinin sağladığı servetten ötürü birkaç kere Özbekler'in yağmalarına maruz kaldı.

Şimdiki Meşhed'in etrafına balçıktan bir duvar çekilmiş ve üzerine burçlar konulmuştur. Şehrin çepeçevre duvarlarının uzunluğunu, ihtilâf olmakla beraber 4,5 ilâ 6 İngiliz mili kadar hesap ediyorlar. Haritaların yanlış olmalarından ötürü doğru bir ölçek tayini güçtür. Meşhed'in Herat ve diğer şehirlere farkı şudur ki,

(49) S. 313.

(50) S. 352.

(51) C. III, s. 78 - 79.

birbirine dik olarak iki cadde şehri bölmemektedir. Sadece kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan ana cadde şehri bölmektedir. İmamın kabri bu caddenin ortasında her tarafından binalarla çevrilidir. Adı geçen bu cadde «Hıyâban» adı ile tanınmaktadır. «Hıyaban» kelimesi X. yüzyıl Arab Coğrafyacılarının eserlerinde görülmemektedir. Ancak kelime Timur ve Timurlular devrinde kullanılıyordu. XV. yüzyıl sonlarında kitabını yazmakla meşgul bulunan İsfizarî, Herat Hıyâban'ını zikretmiş olup, buradaki ifade XIV. yüzyıl olaylarını yazarken kaydedilmiştir (52). Curzon'un ifadesine göre, Meşhed Hıyâban'ı İranlılar nezdinde büyük bir şöhrete sahipti. Hernekadar takdire değer bir şekil arzeder ise de, caddenin iki tarafında dikilmiş olan ağaçlar büyük bir ilgisizlik içindedir. Caddenin ortasında kanal veya daha doğru bir ifade ile, hem içme suyu, hem giyeceklerini yıkadıkları yer ve hem de hayvanların leşlerini attıkları bir su olarak kullanılan pis bir hendek kazmışlardır. Meşhed'in suyu içime asla müsait değildir. Curzon, bir gece usturasını suda bıraktığını ve ertesi sabah usturanın tüfek namlusu gibi simsiyah olduğunu yazmaktadır.

Şifler'in mümkün olduğu kadar İmam'a yakın olarak gömülmeye heves ve rağbetlerinden dolayı Meşhed'de ve hattâ şehrin içinde mezarlık oldukça fazladır. Ölenlerin cesetlerini yüzlerce kilometrelik mesafeden bu şehre getirirler. Buna rağmen bura halkının sıhhati İran'ın diğer şehirleri ahalisinden daha iyidir. Bunun sebebi ise, şehrin yerinin uygun oluşudur. Zira, kuzeyde sıradağlar mevcut olup, şehir çölün sıcak rüzgârlarından korunmaktadır.

Şehrin merkezinde bulunan mukaddes mahal bugüne kadar müslüman olmayanlara kapalı tutulmuştur. Avrupalı seyyahlar nadir de olsa kendilerini büyük tehlikelere atarak içeriye girebilmişlerdir. Bütün binalar çepeçevre kilden bir duvar içine alınmıştır. Ana cadde giriş eyvanının önüne kadar biraz daha (yaklaşık olarak 45 sajen) uzanır. Ticaret merkezi olan pazar buradadır. Duvarı geçerek mukaddes yere giren bir ziyaretçi sığınma hakkından istifade eder ve artık onu tutup oradan çıkaramazlar. Pazarın arkasında başka bir yüksek kapı bulunmaktadır. Buradan «sahnı köhne» (atik) diye bilinen ana avluya geçilir. Bu avlunun uzunluğu yaklaşık olarak 65 sajen, genişliği ise 30 sajenden fazladır. Avlunun dört tarafında, İran'daki büyük diğer medrese ve cami-

(52) Ravzatu'l-cennat, 139b.

lerde olduğu gibi, iki katlı hücreler inşa edilmiştir. Aşağı kattaki odaları Fraser zamanında ticaret ile uğraşanlara dükkân olarak kiraya veriyorlardı. Hücrelerin ara duvarları ve tavanları çini ile döşenmişti. Dört tarafın herbiri ortasına birer eyvan inşa edilmiş olup, küfi yazısı ile birer kitâbe ihtiva etmektedirler. Avlunun ortasında altın kaplamalı sekizgen şeklinde bir şadırvan inşa edilmiştir. Kapının batı tarafında Şiîler'in minare yerine kullandıkları yüksek kule vardır. Güney kapısı ziyaret mahalli ile sona erer. Diğer kapılardan bir farkı olması için bu kapıyı yarısına kadar altın kaplamışlardır. Buranın altın kaplanması Nadir Şah'a ait olup, bu iş için Hindistan'dan ganimet olarak getirdiği altınlar kullanılmıştı. Aynı şekilde havuzun inşasını da Nadir Şah'a nisbet etmektedirler. Bunlara ilâve olarak, ana avlunun iki minaresi daha mevcut olup, ziyaret mahalli tarafından olan biri XVI. yüzyılda inşa edilmiş ve XIX. yüzyılda tamir edilmiş (1834 yılından sonra) ve ötekisini ise karşı medhalin bitişiğinde Nadir Şah inşa ettirmiştir. Bakır kaplamalı minarelerin alem kısımları uzaktan ateş gibi parıldar. Minarelerin yukarısında İran'daki mimariye uygun olarak kafesli şerefe yer almaktadır. Bütün avlu zemini, burada gömülmüş olan zengin kimselerin kabir taşları ile örtülmüştür.

Kabrın bulunduğu kısmın girişinde, bütün tabanı mermer ve kıymetli halılar döşenmiş büyük bir hol inşa edilmiştir. Duvarlar Arab harfleri ile yazılı çinilerle tezyin edilmiştir. Binanın üzerine ise ziyaretçilerin çok uzaklardan görebildikleri altın kaplamalı bir künbet bina edilmiştir. Her ne kadar Curzon'un ifadesine göre bunun yüksekliği 11 sajani aşmıyor idi ise de, büyük künbedin altında İmamın kabrine ilâve olarak Abbasi halifesi Harun el-Reşid ile 1834 yılında Meşhed'de ölen Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza'nın kabirleri de bulunuyorlardı.

Türbenin güney tarafında, daha önce bahsedilen Herat'taki camiin yaptırıcısı, Şahruh Mirza'nın hanımı Gevherşad'ın 1418 yılında inşa ettirdiği ve XVII. yüzyılda tamir edilen ulu bir cami yer alır Camiinin de, İmamın türbesi gibi avlusu vardır. Camiinin sadece bir künbedi ve iki tarafında minarelerin yer aldığı yüksek bir eyvanı bulunmaktadır. Camiinin künbedi, İmamın türbesinin künbedinden daha yüksek ve daha geniştir. Künbedin üzeri parça parça ve sıra sıra, mavi, yeşil ve turuncu renklerde çinilerle süslenmiştir. Bâzi yerlerinde zaman aşımından ötürü bu sıralar bozulmuştur.

Fraser (53), Gevherşad camimi, İran'da gördüğü binaların en yücesi ve en güzeli olarak vasıflar. Binaya doğu tarafından bitişik olan üçüncü avluyu (sahn-ı nov) XIX. yüzyılda Feth Ali Şah inşa ettirmiştir. Bütün avlu ve binaların şekilleri Sani^c ud-devle'nin kitabında yer almaktadır ve Yate de bu kitaptan almıştır (54). Bunlara ilâve olarak birkaç medrese ve bir kütüphaneden de bahsederek. Bu kütüphanenin durumunu 1858 yılında Khanikoff yazmıştır (55).

Meşhed'in üzerinde bulunduğu ova, Ferrier zamanında 1845 yılında Özbek, Afgan ve Türkmenler'in yağma ve akınlarından ötürü tamamen ziraat yapılamaz halde idi. Halbuki Fraser (56), 1822 yılında Meşhed'den Tus'a giden yol üzerinde birçok bayındır arazi görmüştü. Bugün artık, Etek bölgesinin Ruslar tarafından işgal edilmiş olmasından dolayı, Türkmenler'in yağma ve akın tehlikesi kalkmıştır. Elbette, Keşfrüd vadisi eskisine göre daha bayındır halde bulunmaktadır. Aynı vâdi içinde, Tus'un yukarılarında Kuçan yolu üzerinde mühim bir köy olarak Râdkân veya Rây-kân yer almaktadır. X. yüzyıl Arab Coğrafyacıları da bu köyün adını kaydederek (57). Râdkân'ın güneydoğusunda, buraya yarım fersah uzaklıkta mahrutî şekilde kulesi bulunan, Mil-i Râdkân adını taşıyan eski bir burç bulunmaktadır. Bu burcun tavsifi, şekli de ilâve edilerek Sani^c ud-devle'nin eserinde yer almaktadır. Burcun içi sekizgen şeklinde, dıştan 36 yuvarlak sütun görünüşündedir. Sütunlarla mahrutî kule arasında kûfi yazılar görülmektedir. Sani^c ud-devle bu burcu Ortaçağın hükümdar veya ileri gelenlerinden birinin türbesi olarak kabul etmekte ve aşağı yukarı Bûye Oğulları devrine, yâni X. veya XI. yüzyıla nisbet etmektedir. Diğer bâzı tahminlerde de bulunulmuş olup, bu cümleden seyyah O'Donovan'ın kanaatine göre bu binanın mesken veya makbere olmasına imkân yoktu (58). Bununla beraber büyük bir ihtimalle, bu burcun ne maksatla kullanıldığı ve bunun inşa edilmiş tarihi hakkında Sani^c ud-devle'nin kanaatı doğruya yakın olmalıdır. Esasen bu husus, aynı burcun Gürgân suyunun güney kıyısındaki sekiz köşeli burc ile yakın benzerliğinden anlaşılmaktadır. Tarihi

(53) S. 447.

(54) Bu hususta bk. s. 332.

(55) S. 100 - 102.

(56) Journey, s. 517.

(57) İstahrî, c. I, s. 257.

(58) Curzon, c. I, s. 120.

kayıtlar ve bilgilerde malûm olduğu üzere Gürgân'daki burc, hiç şüphesiz oranın hâkimi Kabus b. Veşmgir'in daha kendi zamanında hicrî 397 yılında inşa edilmiş olan makberesidir.

Arab Coğrafyacılarının tarif ettikleri yollardan Nişâbur'u Herat, Serahs, Hazar Denizi sahilleri, Batı İran ile Kevir yolundan güney şehirlerine bağlayan yollar, Horasan ve Sebzvar ile Hüsrevcird şehirlerinden meydana gelen Beyhak vilâyetinden İran'ın batı taraflarına giden yoldan ana yol olarak daima daha fazla öneme sahipti. Sebzvar bugüne kadar gelmiş olup, etrafı kerpiçten bir duvar ile çevrilidir. Kale harabeleri şehrin kuzey tarafında bulunan bir tepe üzerinde görünmektedir. Sebzvar İran tarihinde şu bakımdan da dikkati çekmektedir ki, Şiî taassubunun ocağı olup, hattâ bu şöhretine Selçuklular zamanında bile sahip bulunuyordu. Daha önce söylendiği gibi, XIV. yüzyılda Şiî Serbedarlular sülâlesi ortaya çıktı. Bu sülâlenin son temsilcisi 1381 yılında Timur'a karşı koymayarak boyun eğdi. Bugünkü şehri XIX. yüzyılda Allahyar Han Yağı kurmuştur. Fraser (59), yanılarak, bir zamanlar XIII. yüzyıldan önce Sebzvâr ve Hüsrevcird'in tek bir şehir teşkil ettiklerini zannetmişti. Arab Coğrafyacılarının ifadelerinden anlaşıldığına göre, X. yüzyılda Hüsrevcird ile Sebzvâr arasındaki mesafe bir fersah idi (60). Bu mesafe tamamen Sebzvâr ile Ortaçağdan kalma en incelenmeğe değer binalardan Hüsrevcird kulesi arasındaki mesafeye uymakta idi. Kûfi yazılardan anlaşılacağı üzere, Hüsrevcird kulesi Selçuklular zamanında h. 505 yılında (m. 1111-1112) inşa edilmiştir. Kulenin tasviri Curzon'un eserinde görülmektedir (61).

Yolun geri kalan kısmında, bugün dahi mevcut bulunan Mihr, Mezinân ve Behmenâbâd köylerinin adları sayılır. Behmenâbâd'dan, Horasan'ın en batı şehri olan Esedâbâd'a kadar 6 fersah hesap ediyorlardı. Buna göre Horasan'ın batı sınırı, bugünkü Esedâbâd köyü yakınlarından geçmekte idi.

(59) Journey, s. 380.

(60) Mukaddesî (s. 318) bu şekilde yazmaktadır. İstahrî'nin ifadesine göre (s. 284) yaklaşık olarak 2 fersah mesafe vardı.

(61) C. I., s. 270.